PRIMO LEVI: SUBIECTUL ŞI MĂRTURIA

Prep. univ. Dan-George BOTEZATU
Universitatea „Transilvania”, Braşov

Abstract

Pursuing G. Agamben's argument from *Ce rămane din Auschwitz*, the paper attempts to establish, by re-reading the first book of Primo Levi, the posibility and nature of testimony under the circumstances of a violent de-subjectification process and, further on, the degree in which the subject may develop on the testimony of own de-subjectification. The ethic, esthetic, political and social gols that cross the unavoidable field of relatioships between subject and testimony will be analyzed, becoming opportunities or obstacles in the demarcation of these relationships.

Fraza care încheie cuvântul înainte din cartea lui Primo Levi *Mai este oare acesta un om?*, relatare a experienței acestuia la Auschwitz din februarie 1944 până în ianuarie 1945, se oferă, prin poziția ei în carte şi prin firescul ei, ca punct nodal al discuție ce urmează să se desfăşoare în această lucrare: „Mi se pare de prisos să adaug că nici una din întâmplări nu a fost inventată” (p.6). De prisos sau nu, Levi simte totuşi nevoia acestui enunț într-un moment în care, la mai bine de un deceniu de la procesele de la Nuremberg, *Shoah*-ul începea să se fixeze în conştiința occidentală ca eveniment incontestabil, dar care îşi păstra totodată caracterul inasumabil, stranietatea absolută în raport cu o întreagă desfăşurare istorică şi culturală, enunț care fixa în mod aparent irevocabil scrierea sa într-un anumit spațiu discursiv, cel al textelor referențiale. Ceea ce putea să pară firesc pentru Levi (deşi chiar această mențiune, această precauție, denunțată ca inutilă, dar totuşi prezentă, vine să slăbească certitudinea ce părea să întemeieze enunțul) avea să fie însă amenințat ulterior din mai multe direcții a căror diferențe evidente pot fi, cel puțin pentru o clipă sau dintr-o anumită perspectivă, ignorante tocmai din pricina acestei amenințări – directă sau implicită – care le conjugă: de o parte discursul negaționist care punea la îndoială un astfel de enunț tocmai în termenii unei relații dintre adevăr şi minciună sau invenție, de alta un proces cultural, filozofic şi teoretic care începuse deja şi la baza căruia ar putea sta, printre altele, maxima nietzscheană „nu există fapte, ci doar interpretări” (şi întreg cortegiul de consecințe şi dezvoltări tangențiale) şi, poate nu în ultimul rând, diluarea în tot ceea ce înseamnă *media* a acestui eveniment, naturalizarea şi neutralizarea lui, transformarea sa într-un produs de consum printre altele, acțiune a unor forțe impersonale care, fără să conteste realitatea celor

BDD-A23580 © 2009 Editura Universității „Petru Maior”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.159 (2026-01-08 15:58:06 UTC)

întâmplate, le învăluie în in-diferență.[1] Ne vom concentra în cele ce urmează asupra celui de-al doilea aspect menționat nu doar pentru că acest tip de discurs poate funcționa critic în raport cu celelalte două, dar în primul rând pentru că această chestiune, cea a discursului referențial (şi a dihotomiilor în care intră, adevăr-minciună, adevăr-ficțiune) a fost asumată în mod direct şi discutată în detaliu, dar de cele mai multe ori într-un spațiu pe care l-am putea numi securizat, ferit măcar parțial de mizele etice şi sociale pe care le implică raportarea la un text precum cel al lui Levi, un spațiu în care orice deviere părea permisă, cel al teoriei literare. Pentru a oferi doar nişte repere am putea aminti discuțiile iscate în jurul cărții lui Philippe Lejeune, *Pactul autobiografic* care a generat reacții felurite, de la cea a lui Serge Doubrovsky care va inventa şi termenul de autoficțiune, până la cea moderată a lui Genette din *Ficțiune şi dicțiune* sau cea extremă a lui Paul de Man din *Autobiografy as De-facement*, eseu care, într-o manieră tipică criticii deconstrucționiste americane, punea problema prezenței la sine a subiectului şi accentua dimensiunea retorică a oricărui discurs, punând astfel problema relației dintre textele ficționale şi cele referențiale. Am ales să ne situăm în continuarea acestui tip de raportare, căutând totodată să ținem cont de argumentele care susțin un astfel de demers şi de dimensiunea etică a unui text precum cel al lui Levi, altfel spus de problema mărturiei.

Într-unul dintre eseurile din *Aventurile diferenței, Amurgul subiectului şi problema mărturiei,* Gianni Vattimo reface traseul care, de la Nietzsche până la Heidegger, duce la disoluția noțiunii de subiect (subiectul burghezo-creştin conform delimitării propuse de filozoful italian) şi astfel la „impresia de anacronism" a conceptului de mărturie. Acceptând sensul pe care Vattimo îl dă mărturiei ca „nexul persoană-adevăr" înțelegem, pe de o parte, că problematizarea ca disoluție a unuia dintre termenii acestui raport atrage după sine şi anularea celuilalt, cei doi condiționându-se de fapt reciproc, dar şi că, pe de altă parte, tocmai această chestiune a adevărului, adevărul istoric în cazul nostru, face pertinentă o discuție despre rolul martorului în încercările de redactare a unei istorii a Holocaustului. Aşezată pe fundalul teoriilor negaționiste – care nu pretind o reevaluare a Holocaustului, ci neagă propriu-zis existența acestuia – problema adevărului pune istoricul în dificultate: acesta trebuie fie să se agațe cu o vehemență în egală măsură anacronică de existența unui subiect în viziune tradițională – subiectul conştient de sine, mai mult, stăpân pe sine, subiectul responsabil care validează prin mărturie adevărul, fiind totodată subiectul care trebuie tras la răspundere, fie să accepte relativizarea şi slăbirea (în sensul dat de acelaşi Vattimo) unor noțiuni precum subiectul sau adevărul şi să alimenteze astfel, pe plan teoretic, viziunile negaționiste care pot eventual să invoce acelaşi substrat filozofic.

[1] Vezi în acest sens, de exemplu, J. Baudrillard *Holocaus*t în *Simulare şi simulacre* sau A. Finkielkraut *Memoria zadarnică.*

BDD-A23580 © 2009 Editura Universității „Petru Maior"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.159 (2026-01-08 15:58:06 UTC)

Dificultatea survine astfel nu doar din încercările de a corobora diferitele mărturii – ale victimelor, ale călăilor, ale spectatorilor angajați în diferite grade – într-o tentativă de a discerne un adevăr aflat dincolo de interesele care pot să fie puse în joc, dar chiar din încercarea de a articula o viziune asupra mărturiei care să încorporeze destabilizarea subiectului, dar care să ofere totuşi posibilitatea atestării unor fapte istorice. Ceea ce se caută de fapt este descoperirea unui adevăr aflat dincolo de interpretare, dincolo de faptele de limbaj, dar care se găseşte totuşi într-o strânsă dependență de acestea.

Ceea ce evidențiază Vattimo este modul în care subiectul este de două ori subminat, pe de o parte din interior – revolta celorlalte pasiuni amenință artificiala supremație a conştiinței, pe de alta din exterior prin integrarea subiectului într-un context socio-cultural care îl determină şi îl condiționează:

> Dacă Nietzsche reprezintă această criză din punct de vedere al descoperirii caracterului stratiform al psihicului individual şi al importanței inconştientului, Heidegger reprezintă criza noțiunii de subiect în legătură cu radicala şi constitutiva apartenență a acestuia la lumea istorico-socială de aici, probabil, şi insistența asupra limbajului. (p.65)

Descoperim astfel că subiectul nu doar că nu poate să depună mărturie în legătură cu anumite evenimente întâmplate în afara sa, dar că, în ultimă instanță, el nu poate să depună mărturie despre sine, că nu este stăpânul propriului adevăr, fiind doar manifestarea de suprafață a unor procese care îi scapă sau un punct în care se intersectează curentele unor constructe socio-culturale care îşi găsesc manifestarea în limbaj.

În aceste condiții, neanconcarat în subiectul-martor, evenimentul istoric pare să fie pentru totdeauna supus unor posibile contestări, devenit limbaj el pare să se rupă de orice referent şi să intre în jocul legitimărilor şi al utilizărilor care sunt întotdeauna susceptibile de a masca/dezvălui diferite interese. Putem să ne întrebăm astfel alături de Giorgio Agamben ce rămâne din Auschwitz. Răspunsul acestuia se constituie ca o reconsiderare a problemei subiectul – restul, ceea ce rămâne este chiar subiectul care se constituie ca mărturie, subiectul-contingență:

> Contingența nu este o modalitate printre altele, alături de posibil, imposibil şi necesar: ci este faptul efectiv de a se da al unei posibilități, modul în care o potență există ca atare. Ea este un eveniment (contingit) considerat din punctul de vedere al potenței, ca emergență a unei cezuri între o posibilitate de afi şi o posibilitate de a nu fi. Această emergență are, în limbă, forma unei subiectivități. (p.100)

Împărțind ființa umană în viețuitor şi vorbitor, Agamben arată cum subiectul se constituie tocmai la incidența dintre cele două instanțe, în spațiul nearticulabil dintre ele, un rest – acel ceva care rămâne – în urma unor procese continue de subiectivare şi desubiectivare care trasează coordonatele ființei. Dacă, privind dinspre limbaj (deci dinspre vorbitor),

BDD-A23580 © 2009 Editura Universității „Petru Maior”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.159 (2026-01-08 15:58:06 UTC)

subiectul devine, ca la Foucault, doar o funcție a enunțării, dinspre viețuitor el este manifestarea unei posibilități, a unei contingențe care mărturiseşte existența acelui „chip al tăcerii şi al nimicului.” Ceea ce a operat puterea nazistă prin Auschwitz a fost tocmai despărțirea viețuitorului de vorbitor, eliminarea sistematică a acestuia din urmă, pentru a se implementa ca trăsătură unică a ființei imposibilitatea de a vorbi, pentru a se crea o nouă specie alcătuită exclusiv din viețuitori – „musulmanul” în jargonul lagărului, non-omul, cel care devine doar un corp redus la funcțiile sale organice, indiferent la stimuli de orice natură. În acest context mărturia devine esențială, dar înțeleasă altfel decât aşa cum o propunea Vattimo, ca nexul dintre persoană şi adevăr:

> Mărturia spune că tocmai pentru că non-umanul şi umanul, viețuitorul şi vorbitorul, musulmanul şi supraviețuitorul nu coincid, tocmai pentru că există în ei o diviziune indeşirabilă, tocmai prin asta poate exista mărturia. Tocmai în măsura în care ea este inerentă limbii ca atare, pentru că atestă faptul de a avea loc al unei potențe de a spune numai prin intermediul unei neputințe, autoritatea sa nu depinde de un adevăr factual, de conformitatea dintre ceea ce este spus şi fapte, dintre memorie şi ceea ce s-a petrecut, ci de relația imemorială dintre dicibil şi indicibil, dintre înăuntrul şi în afara limbii. *Autoritatea martorului constă în capacitatea sa de a vorbi numai în numele unei neputințe de a spune, adică în faptul său de a fi subiect.* (s.a. p.108)

Mărturia devine astfel relevantă nu prin ceea ce spune ci prin faptul că se spune, ea se substituie ca eveniment evenimentului istoric care pare să scape ori de câte ori este preluat de limbaj pentru că ceea ce trebuie ea să ateste este existența musulmanului, adică a imposibilității de a vorbi.

Nu este însă futil să ne întrebăm în acest context, în cadrul acestei relații dintre subiect şi mărturie, relație care echivalează cu o identitate, care este totuşi natura acesteia din urmă sau, într-o altă formulare, ce rămâne din raportul dintre ficțiune şi realitate într-un text precum cel al lui Levi. Vom urmări un singur aspect care se poate dovedi surprinzător în interiorul unei cărți care, ca intenție mărturisită, mizează tocmai referențialitatea absolută. Aproape de la începutul cărții, oricum o dată cu primul capitol care relatează intrarea la Auschwitz, apar o serie de referințe, directe sau implicite, o revenire constantă la *Infernul* lui Dante – de la paznicul din camionul care transporta deținuții din gară în lagăr, paznic comparat cu Caron şi de la care se aşteaptă un „Vai vouă, suflete pierdute”, dar care, în schimb, „ne-a întrebat politicos, pe fiecare în parte, în germană şi în francă, dacă nu avem să-i dăm bani sau ceasuri” (Levi, p.24) şi până la infirmeria care este asemuită cu „viața de limb” –, referințe care culminează cu unul dintre cele mai intense capitole, intitulat *Cântul lui Ulise*, în care Levi, încercând să îl învețe pe un alt deşinut limba italiană apelează tocmai la textul dantesc, mai mult la un pasaj care pare să întrețină o relație directă cu existența deținuților. Dificultatea ar interveni în a decide dacă raportările la Dante care preced acest episod aparțin primului Levi,

BDD-A23580 © 2009 Editura Universității „Petru Maior”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.159 (2026-01-08 15:58:06 UTC)

cel care pătrundea în lagăr şi care îl „citea” deja printr-o schemă literară, cel care redusese astfel incomensurabilul şi incomprehensibilul încă din primul moment, cel care cartografia un teritoriu marcat de o „nebunie geometrică” folosind geografia dantescă, minuţios alcătuită şi traversată de la un capăt la altul de plenitudinea unui sens superior sieşi, dacă, altfel spus, Dante se găsea deja acolo şi îl însoţise încă de la început prin acest infern, astfel încât apelul la „Cântul lui Ulise” nu are nimic accidental, prezentându-se mai degrabă ca o survenire la nivelul conştiinţei a unei alte „realităţi” paralelă şi subterană celei a experienţei directe, escamotând-o şi totodată dezvăluind-o pe acesta din urmă sau dacă *Divina Comedie* traduce experienţa lagărului pentru cel de-al doilea Levi, cel care redactează aceste memorii şi care îşi instalează scriitura în interiorul unui discurs străin şi anterior în chiar momentul în care îşi propune să vorbească despre o realitate fără antecedent, marcată de o stranietate absolută şi ireductibilă. Fără a putea să rezolvăm această dificultate, fără a fi nevoie poate să o facem pentru că, din poziţia cititorului, Dante s-a inserat deja în conştiinţa noastră, universul său funcţionează în mod inevitabil ca analogon, ca teren solid care ancorează alunecarea într-o lume fără repere, o face posibilă, ameninţând însă în acelaşi timp să ne deturneze privirea în chiar clipa în care aceasta ar trebui să înfrunte necunoscutul, nemaivăzutul – fără a putea deci să depăşim această dificultate, fapt este că discursul pe care Levi îl activează pentru a media pentru sine, dar şi pentru noi, realitatea lagărului este unul literar, ca şi cum doar ficţiunea ar fi cea care ar putea, ar avea resursele necesare, deşi poate insuficiente, de a da seamă de ceea ce se oferă ca evenimentul absolut. Am putea însă totodată spune, fără ca asta să presupună ideea unei falsificări, că scriitura sa este contaminată de ficţiune şi că astfel, la modul inconştient, îşi retrage sieşi posibilitatea de a merge până la capăt în explorarea acestui univers. Dacă nu cumva a merge până la capăt presupune tocmai a merge până la tăcere, făcând astfel ca scriitura să fie nevoită să se oprească la rândul ei într-un limb, într-o zonă liminală, indicând de o parte acestă tăcere care înseamnă chiar anularea ei şi, de cealaltă parte, existenţa ei condamnată să rămână incompletă. E ceea ce m-ar apropia de concluziile lui Agamben. Dar să mai zăbovim puţin asupra pasajului din „Cântul lui Ulise.” Jocul dubitativ poate să continue: fără a fi nevoie să punem la îndoială realitatea acestui episod, cea care poate să fie chemată în faţa unei instanţe este memoria în chiar momentul în care îşi recunoaşte fragilitatea esenţială, limitele cre îi circumscriu puterea de acţiune: încercând să recite „Cântul lui Ulise”, Levi îşi aminteşte doar anumite strofe, doar anumite versuri, în mod bizar, suspect poate, cele care par să aibă cea mai mare relevanţă pentru situaţia sa şi a celorlalţi deţinuţi. Dincolo de aceste aspecte însă, întrebarea ar fi ce anume ne-ar face să credem că, în momentul redactării, Levi îşi aminteşte acele versuri pe care le rememorase în lagăr. Fără a dori să ducem mai departe acest joc ne rezumăm la a observa dimensiunea

BDD-A23580 © 2009 Editura Universităţii „Petru Maior”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.159 (2026-01-08 15:58:06 UTC)

autoreflexivă a acestui pasaj, atestarea directă şi conştientă a prezenței unui alt text în textul lui Levi, a unei relații permanente în interiorul cărții care sub-scrie desfăşurarea acesteia. Doar câteva întrebări ne mai despart de conturarea concluziei. De ce un evreu, închis tocmai pentru evreitatea sa, s-ar raporta la un text care aparține unei culturi care, direct sau indirect, mai mult direct însă, se face vinovată de situația sa actuală? Şi de ce „Cântul lui Ulise”? Aflăm din altă scriere că, până în momentul în care fuseseră declanşate manifestările rasiste în Italia, pentru Levi originea etnică era „un fapt aproape neglijabil” că „nu-mi păsase prea mult că sunt evreu.” Dar ştim din relatările altora că experiența lagărului a însemnat pentru cei mai mulți tocmai conştientizarea acută a acestei identități, asumarea ei inevitabilă, indiferent de forma pe care o luase această asumare. Într-un anumit sens însă, alegerea lui Dante şi a „Cântului lui Ulise” în special, vorbeşte tocmai despre caracterul complex al unei astfel de asumări: Ulise, personajul lui Dante, se găseşte aruncat într-un infern care nu îi aparține, din voința unui Altul care este totodată Altul absolut al divinității şi „altul” ca simbol al unei alte culturi care îşi imprimă, peste trecerea timpului, propria logică, care obligă la asumarea unei alte identități. Aceste aspecte sunt evidențiate chiar de Levi – „e absolut necesar şi urgent să asculte, să înțeleagă acest «cum Altuia-i plăcu» [...], anacronismul atât de uman, de necesar şi totuşi neaşteptat – „pentru că, asemenea lui Ulise, el se află prins într-un Infern în care nu se recunoaşte, într-un proces care trece prin atribuirea unei identități care îi aparține şi pe care totodată o resimte ca străină până la ştergerea oricărei identități. Acolo unde se opresc asemănările încep diferențele, nu mai puțin semnificative: în timp ce Infernul lui Dante este unul saturat de logica religioasă, a păcatului şi a pedepsei, logică care îi imprimă o ordine specifică şi totală, infernul lagărului, după cum sugeram şi anterior, se defineşte printr-o ordine perfectă, suspendată însă în afara oricărei posibilități de comprehensiune, vidată de sens. Constantele referiri la Dante vin astfel să măsoare distanța de nemăsurat dintre cele două infernuri, să îl contureze pe unul prin celălalt, dar şi să afirme imposibila lor suprapunere. Acest spațiu esențialmente închis care este lagărul este deschis către o istorie care trece prin Dante până la începuturile ei, istorie tranşată brutal de chiar apariția lagărului, dar care rămâne unica resursă pentru o eventuală posibilă regăsire a sensului, redefinire a omului, poate chiar depăşire a acestuia, depăşire impusă de logica fără sens a lagărului, dar care trebuie în acelaşi timp să meargă tocmai împotriva acestei logici, care trebuie să se producă lent în interiorul unei tradiții care trebuie să pornească de la ceea ce a fost salvat de la Auschwitz, de la ceea ce a supraviețuit Auschwitzului. Dacă „Mai este acesta un om?”, titlul şi cartea deopotrivă, pot fi interpretate şi ca o întrebare privind posibilitatea de a mai utiliza după Auschwitz termenul de om şi toate dihotomiile în care acesta figurează, Levi pare să caute răspunsul într-un trecut, într-o tradiție literară care îi permite să se identifice cu Ulise,

BDD-A23580 © 2009 Editura Universității „Petru Maior”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.159 (2026-01-08 15:58:06 UTC)

dar şi cu Dante-personajul, în timp ce scriitorul devine un Vergiliu în acest non infern, identificări care sunt tot atâtea ipostaze ale unei umanități stinse care însă supraviețuieşte în noi, în supraviețuitorul care mărturiseşte nu doar pentru musulman, dar şi pentru o cultură care, măcar pentru o clipă, şi-a găsit sfârşitul.

Povestea „reală" a lui Levi se spune, se lasă spusă prin povestea „ficțională" a lui Dante, ea îşi află structura în afara ei ca şi cum textul lui Dante ar fi existat, peste secole, în aşteptare pentru a fi infuzat de o realitate ce îşi caută echivalentul şi lipsa de echivalent în acesta; sau, pentru a fi mai precişi, cartea lui Levi are un dublu referent, unul real şi unul ficțional, cel dintâi fiind – într-un anumit sens şi într-o anumită măsură – posibil doar prin intermediul celui de-al doilea într-o scriitură care îi contopeşte, îi aduce împreună pentru a marca distanța nemăsurabilă care îi desparte, pentru a aluneca pe granița fluidă unde ficțiunea devine posibilă (ca realitate inimaginabilă tocmai pentru că apar□inuse exclusiv imaginarului) şi unde realitatea devine imposibilă, excesivă în raport cu sine. Sau, altfel spus, realitatea se confundă cu ficțiunea şi ficțiunea se confundă cu realitatea tocmai pentru că aceasta din urmă forțează o graniță instituită numai pentru a face posibilă distincția, distincție ce se resoarbe în fața exorbitantului, a evenimentului care nu se mai poate face vizibil prin sine (în măsura în care a existat vreodată un astfel de eveniment), a realității ce nu se poate măsura cu sine, ci numai cu această depăşire care este ficțiunea, contur incert şi totodată instanță ce îşi afirmă primatul.

Astfel, problema care se pune nu este una de proporție – în ce procent este cartea lui Levi implicit, involuntar ficțională, ca şi cum textul ca întreg sau fiecare dintre enunțurile sale ar putea fi supuse unui experiment chimic din care să rezulte formula gradului de impuritate – problema nu este deci de a stabili un raport între ficțional şi referențial, ci – şi reluăm astfel la un alt nivel concluziile lui Agamben – de a înțelege că orice vorbire se naşte pe fondul unei imposibilități de a vorbi şi că, dacă asistăm aici la surparea unei distincții, dacă aceasta devine irelevantă, e pentru că scrierea/vorbirea are ca miză tocmai această imposibilitate care precede distincția, care se constituie ca o condiție, adevărata condiție a instituirii acesteia. Ceea ce ar constitui indicibilul Auschwitzului este tocmai relația cu o realitate excedentară ce obligă orice vorbire să devină ceea ce, în mod camuflat, uitat, este dintotdeauna şi anume afirmare de sine, aproprierea posibilității propriei imposibilități dincolo de care răzbate acel „sinistru semnal de alarmă" ce anunță friabilitatea acestei ficțiuni care este realitatea.

BDD-A23580 © 2009 Editura Universității „Petru Maior"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.159 (2026-01-08 15:58:06 UTC)

Bibliografie:

Agamben, Giorgio, *Ce rămâne din Auschwitz*, Ideea, Cluj, 2006

Levi, Primo, *Mai este oare acesta un om?*, Polirom, Iaşi, 2004

Vattimo, Gianni, *Aventurile diferenței*, Pontica, Constanța, 1996

BDD-A23580 © 2009 Editura Universităţii „Petru Maior”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.159 (2026-01-08 15:58:06 UTC)